

літики у сфері розвитку підприємництва можуть бути переглянуті та потребують вдосконалення.

Список використаних джерел:

1. Питання правового забезпечення модернізації державного управління та місцевого самоврядування в Україні / За ред. Т.В. Мотренка, В.Є. Воротіна. К. : Інститут законодавства ВРУ, 2017. 197 с. (Сер. : Законодавчі аспекти державного управління та місцевого самоврядування. Вип. 1).

2. Про стан та перспективи розвитку підприємництва в Україні: Національна доповідь / К.О. Ващенко, З.С. Варналій, В.Є. Воротін, В.М. Геєць, Е.М. Кужель, О.В. Лібанова та ін. К. : Держкомпідприємство, 2008. 226 с.

3. Horn M. *The Political Economy of Public Administration: Institutional Choice in the Public Sector*. Cambridge : Cambridge University Press, 1995. 263 p.

4. Воротін В.Є. Модернізація сфери освіти та науки як об'єкта державного управління: конкурентні переваги для України. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2017. № 6. С. 153–160.

5. Міністри та державні секретарі: питання взаємодії: матеріали науково-експертного обговорення / Заг. ред. Т.В. Мотренка, В.Є. Воротіна. К. : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2017. 46 с. (Сер. : Законодавчі аспекти державного управління та місцевого самоврядування. Вип. 2).

**Проданик Василь Михайлович – здобувач Інституту законодавства Верховної Ради України.*

Стаття надійшла до редакції 20 вересня 2018 р.

УДК 323.21

Лариса Родченко *

ЕВОЛЮЦІЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА КРІЗЬ ПРИЗМУ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ ПОНЯТТЯ ТА ТЕОРІЇ ДЕМОКРАТІЇ

У статті зроблено історичний аналіз етапів еволюції поняття «громадянське суспільство», починаючи з епохи Платона та Аристотеля – до сучасних підходів формування й розвитку громадянського суспільства на засадах демократичної держави. Визначено ознаки побудови громадянського суспільства в Україні, що спрямовані на подолання відчуження особистості від влади; перетворення держави в соціально відповідальний інструмент громадянського суспільства, що здійснює активну соціальну політику в інтересах усіх категорій та верств населення на основі принципів відкритості, прозорості, демократичності влади, соціальної справедливості, згоди, взаємовигідного співробітництва та соціального партнерства, а також можливість громадського контролю.

Ключові слова: еволюція, громадянське суспільство, історичний розвиток, демократія, державне управління.

Родченко Л. М. Эволюция гражданского общества сквозь призму исторического развития понятия и теории демократии.

В статье проведен исторический анализ этапов эволюции понятия «гражданское общество», начиная с эпохи Платона и Аристотеля – до современных подходов формирования и развития гражданского общества на принципах демократического государства. Определены признаки построения гражданского общества в Украине, направленные на преодоление отчуждения личности от власти; превращение государства в социально ответственный инструмент гражданского общества, который осуществляет активную социальную политику в интересах всех категорий и слоев населения на основе принципов открытости, прозрачности,

демократичности власти, социальной справедливости, согласия, взаимовыгодного сотрудничества и социального партнерства, а также возможность общественного контроля.

Ключевые слова: эволюция, гражданское общество, историческое развитие, демократия, государственное управление.

Rodchenko L. M. Civil society evolution through the historical development of definition and theory of democracy.

There is a historical analysis stages evolution of the definition «civil society» from the era of Plato and Aristotle to modern approaches to the formation and development of civil society on the democratic principles in this article. The civil society building signs in Ukraine aimed at: overcoming the individual alienation from power; the state transformation into a socially responsible civil society tool that implements an active social policy in the all categories interests and the population strata based on the principles of openness, transparency, democratic power, social justice, harmony, mutually beneficial cooperation and social partnership, and the public control possibility.

Keywords: evolution, civil society, historical development, democracy, public administration.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Проблема сучасного стану взаємовідносин органів державної влади з інституціями громадянського суспільства, об'єднаними територіальними громадами як новою формою місцевого самоврядування в Україні у процесі децентралізації державного управління та розвитку громадянського суспільства в цілому не може бути ґрунтовно досліджена без аналізу якісних характеристик та етапів еволюції самого поняття «громадянське суспільство». Такий аналіз пояснюється, передусім, необхідністю усвідомлення ролі громади відносно державної влади і, на цій підставі, визначення характеру сучасного ставлення всієї державної машини до цього суспільного феномену та явища.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проаналізовано праці: Т. Гоббса, Г. В. Ф. Гегеля, Т. Мора, Т. Кампанелли, Т. Мюнцера, В. Вейтлінга, Е. Кабе, Т. Дезамі, Л. О. Бланкі, Е. Дюркгейма, Дж. Александера, Р. Натнема, П. Штомпка, Дж. Кіна щодо проблем розвитку громадськості та взаємовідносин людини із владою.

Постановка завдання. У статті аналізуються етапи еволюції поняття «громадянське суспільство» від епохи Платона та Аристотеля до сучасних підходів формування й розвитку громадянського суспільства, історичні засади демократії та ознаки побудови громадянського суспільства в Україні.

Виклад основного матеріалу. Дослідження сутнісної еволюції взаємовідносин державної влади з громадянським суспільством крізь призму історичного розвитку поняття «громадянське суспільство» засвідчило розмаїття трактувань та підходів. Серед науковців існує чітке розмежування двох основних підходів. Головною першого з них є теза про людину як продукт суспільства. Другий підхід базується на переконанні, що суспільство та держава є втіленням людської волі та дії, оскільки індивідуум є первинним, а суспільство вторинним, незважаючи на те, що саме історичний розвиток суспільства є необхідною умовою трансформації індивідуума в особистість.

Биокремлення і, відповідно, дослідження поняття «громадянське суспільство» було започатковано в епоху Платона та Аристотеля, що призвело в подальшому розвитку до появи цілісного вчення про суспільство, державу та людину. Вчені та мислителі епохи Відродження та Нового часу приділили значну увагу дослідженню проблем існування громадськості, проблемам взаємовідносин людини з владою. Значний внесок у вирішення цих проблем був зроблений Т. Мором, Е. Ротердамським, М. Макіавеллі, Т. Гоббсом, Дж. Локком, А. Сен-Симоном.

Так, Т. Гоббс, використавши біблейський образ величезного морського чудовиська Левіафана, був переконаний, що державний Левіафан, яким філософ називав державу з її жорстокою сутністю, має відігравати вирішальну роль у подоланні звірячих звичаїв життя. На його думку, первісне становище людини за межами громадянського суспільства, яке можна назвати природним станом, не може бути нічим іншим, як війною всіх проти всіх (*bellum omnium contra omnes*) [1, с. 280].

Особливу увагу у зв'язку з цим привертає постать Г. В. Ф. Гегеля, який у своєму курсі «Філософська пропедевтика», призначеному для молодших класів, звернув увагу на той факт, що природним є стан некультурності, насилля та несправедливості. Саме тому, на його переконання, обов'язковим є вступ людей у громадянське суспільство, оскільки лише в ньому правове відношення володіє дійсністю [1, с. 51].

Необхідно зауважити, що основна ідея цих двох філософів полягала у визнанні того факту, що «правильна» та «мудра» держава має бути громадянською, тобто людиною, а не звірчою. Таке, по суті, резонне розуміння автоматично призводило до певної ідеалізації держави. Це стало поштовхом для розвитку ідеї про визнання справжнім громадянським суспільством лише антидержавної опозиції.

Красномовними прикладами «історичної живучості» цієї ідеї, на думку автора, є, по-перше, ідеї перших утопістів-комуністів Т. Мора, Т. Кампанелли та Т. Мюнцера, які мріяли побудувати ідеальне суспільство з назвою «Місто сонця», ізолювавши його від злого світу на далекому острові «Утопія»; по-друге, ідеї «комуністичного раю» на землі, що поширилися в 30–40 рр. XIX ст. Представники цієї течії по-різному бачили шляхи реалізації заданої мети. Так, виходячи з позицій християнської моралі, В. Вейтлінг пропагував «християнський комунізм».

Е. Кабе заперечував насильницькі методи, відстоюючи значимість так званого «мирного комунізму». На противагу їм Т. Дезамі, Л. О. Бланкі та інші філософи поширювали ідеї народного повстання.

Цікавим є той факт, що ідея розмежування громадянського суспільства і держави, що виникла наприкінці XVIII ст. в Європі, у XIX ст. почала активно розроблятися науковцями на теоретичному рівні. Результатом цього стала еволюція сутності поняття «громадянське суспільство». Вона полягала в тому, що традиційне застосування цього терміна для позначення мирного політичного устрою, що управляється на основі закону, поступилося місцем його застосуванню для позначення окремої інституціональної сфери життя, яка не збігалася з існуючими на цій стадії суспільного розвитку інститутами державної влади.

Особливо плідним для розвитку багатозначності терміна «громадянське суспільство» став період з 1750 до 1850 р., оскільки саме в цей час це поняття стало предметом наукових досліджень та дискусій.

На початку 1980-х рр. XX ст. західні теоретики відновили інтерес до проблематики громадянського суспільства, яка наприкінці 1980-х рр. набула характеру проблематики «соціалістичного громадянського суспільства». Це відбулося внаслідок розпаду Радянського Союзу та процесу дезінтеграції колишніх його суб'єктів. У таких умовах на громадські організації покладалося завдання допомогти «символічно скріпити державу, яка розвалювалася, і забезпечити атомізованих індивідів життєво необхідними послугами» [6, с. 21].

Створювані в той час неурядові організації виконували головним чином соціальні та культурні функції, компенсуючи тим самим недостатність державної присутності у цих сферах.

Заслуговують на увагу концепції, в яких громадянське суспільство розглядається як форма соціальної інтеграції людей. Так, Е. Дюркгейм аналізував його крізь призму проблеми солідарності, оскільки вважав, що профспілкові, професійні об'єднання, церковні, регіональні центри здатні залучити своїх членів до «нового типу солідарності, головною моральною цінністю якої є індивід» [7, с. 107].

Американський соціолог Дж. Александер трактує громадянське суспільство як сферу універсалізації громадянської солідарності, як «місце» формування відчуття взаємозалежності один від одного [11, с. 2].

Антикомуністична опозиція Східної Європи також дотримувалася таких підходів, однак, на відміну від класичних ідей громадянської солідарності, вона визнавала колективістське розуміння ідеї автономності людини. Завдяки такому підходу індивід, перебуваючи у стані опозиції до влади та системи в цілому, не вважався, однак, автономним від суспільства. Необхідно зауважити, що таке трактування автономності особистості науковці визначають як «колективістський індивідуалізм» [9, с. 16].

Р. Натнем розробив подібну концепцію соціального капіталу, під яким він розумів довіру та солідарність. Свої ідеї політолог мотивував тим, що соціальний капітал, будучи умовою встановлення тісніших зв'язків між громадянами, сприяє формуванню ними різноманітних асоціацій. Саме внаслідок цього і відбувається активізація суспільного життя та підвищення особистої громадянської компетентності. На думку вченого, соціальний капітал трансформується у політичний капітал суспільства, який є необхідним для ефективної взаємодії з державою. Однак необхідно зауважити, що політолог не допускав можливості застосування поняття соціального капіталу відносно вертикальних владних відносин, справедливо вважаючи, що вертикальні відносини автоматично означають залежність, підлеглість, нерівність [4, с. 217].

Подібні погляди має і польський соціолог П. Штомпка, для якого патерналізм як заміна довіри покликаний також дати людині відчуття упорядкованості та захищеності [13, с. 199].

Таким чином, можна стверджувати, що громадянське суспільство – це ідеально-типова категорія, яка одночасно описує та передбачає складний і динамічний ансамбль неурядових інститутів, що:

- по-перше, охороняються законом;
- по-друге, дотримуються таких тенденцій у своєму функціонуванні, як ненасильство, самоорганізація, саморефлексивність;
- по-третє, перебувають у постійному протистоянні з інститутами державної влади, які, однак, «оформляють», обмежують та уможливають їх діяльність [4, с. 18].

Таке бачення громадянського суспільства свідчить про:

- наявність низки його переваг, зокрема: приділення надзвичайної уваги свободі індивідів від насилля; важливість надання групам та індивідам можливості вільно і в межах закону визначати та висловлювати у різних формах свою соціальну ідентичність; неможливість у сучасну епоху комп'ютеризації збереження «свободи комунікації» без створення низки різних за розміром недержавних засобів масової інформації; перевага політично регульованих та соціально стримуваних ринків як інструментів усунення тих елементів виробництва, яким не вдається функціонувати відповідно до сучасних стандартів ефективності [3];

- необхідність розуміння теоретичних засад розмежування громадянського суспільства та інститутів державної влади, що дасть змогу по-новому і під іншим кутом зору зрозуміти значення сучасних політичних, соціальних тенденцій розвитку як Української держави, так і українського суспільства;

- актуалізацію, за словами Дж. Кіна, інтелектуальної й політичної необхідності відродження демократичного творчого способу думок.

Такий підхід автоматично свідчить про оновлення трактування демократії та розуміння її як особливого типу політичної системи, в якій інститути громадянського суспільства та держави проявляють тенденцію до функціонування як два необхідних елементи, як окремі й одночасно дотичні, різні та разом із тим взаємозалежні. При цьому влада завжди може стати потенційним предметом публічного обговорення, компромісу, угоди, консенсусу.

Сучасний перегляд поняття «демократія» є, на думку Дж. Кіна, протилежним спрощеному розумінню демократії як правління на основі періодичних виборів, партійної конкуренції, принципу більшості та правопорядку.

Нині доцільно вести мову про назрілу необхідність залучення в демократичну політику фактора «суспільного життя» як можливої сфери демократизації державної машини та її апарату [3, с. 20–21].

Поділяємо думку Дж. Кіна, який переконаний у тому, що трактування процесу демократизації не можна:

- по-перше, ототожнювати з поширенням тотальної державної влади на недержавну сферу громадянського суспільства;

- по-друге, визначати як максимальне усунення держави й досягнення стихійної угоди між громадянами, що становлять громадянське суспільство.

Очевидно, що демократія має сьогодні визнаватися складним, безперервно розширюваним процесом поділу влади й публічного контролю за її використанням та здійсненням у ме-

жах політики, позначеної наявністю інституційно різних, проте завжди пов'язаних між собою сфер громадянського суспільства й держави [3, с. 23].

Таким чином, усвідомлення необхідності демократизації держави і, тим самим, інститутів державної влади крізь призму розмежування держави й громадянського суспільства автоматично означає підтримку соціально-політичної системи, що демонструє багате розмаїття інститутів громадянського суспільства. Функціонуючи на засадах самоуправління, у правовому відношенні вони мають обов'язково бути підзвітними та підконтрольними демократично організованим інститутам державної влади [12, с. 168].

Інакше кажучи, демократія постає складним, безперервно розширюваним процесом поділу підзвітної влади між численними публічними сферами, що існують не лише всередині інституційно відмінних сфер громадянського суспільства й держави, а й у площині їх взаємодії. Саме тому демократичні процедури є найкращими серед будь-яких інших методів прийняття рішень, але не тому, що вони забезпечують найкращі результати, а тому, що їм властиво зводити до мінімуму можливість для прояву гордовитості з боку тих, хто приймає рішення, завдяки наданню громадянам публічного права оцінювати якість результатів та переглядати свої оцінки [3, с. 24–25].

Сучасний перегляд теорії демократії, на думку Дж. Кіна, все більше акцентує увагу на необхідності визнання пріоритетності таких принципів, як: природні права індивіда, свобода, достаток, щастя громадян, право опору несправедливим законам, поділ влади, свобода преси, верховенство закону, тимчасові обмеження на здійснення виконавчої та законодавчої влади тощо. Ці принципи, будучи незалежними від політичної влади, яка зобов'язана їх захищати, є своєрідною протиположністю олігархічним і державницьким теоріям держави та влади.

Очевидно, що нині мова має йти про реабілітацію, відновлення та подальший розвиток «духу» поділу влади, закладений в основу названих принципів. Шляхом досягнення цього є обґрунтування положення про те, що моніторинг і громадський контроль за виконанням влади найкраще здійснюється за умови демократичного устрою з притаманним йому інституційним розподілом громадянського суспільства та держави.

В умовах такого поділу влади державні діячі та інститути постійно змушені поважати, захищати та ділити владу з громадськими діячами й інститутами, так само як і громадські діячі в неоднорідному громадянському суспільстві, що складається із складної «мережі» інститутів, також змушені визнавати соціальні відмінності та ділити один з одним владу.

У зв'язку з цим Дж. Кін справедливо зазначає, що демократія розуміється як розділена на дві частини саморефлексивна система влади, в якій і правителі, і керовані отримують щоденне нагадування про те, що тим, хто здійснює владу над іншими, не можна творити свавілля [3, с. 26–27].

Очевидно, що такий сучасний підхід неминуче сприятиме формуванню й розвитку Української соціальної держави та набуттю нею специфічних ознак, а саме: подолання відчуження особистості від влади; перетворення держави в соціально відповідальний інструмент громадянського суспільства, що здійснює активну соціальну політику в інтересах усіх категорій та верств населення на основі принципів відкритості, прозорості, демократичності влади, соціальної справедливості, згоди, взаємовигідного співробітництва та соціального партнерства.

Важливість та значення співробітництва пояснюється ще й тим, що воно є передумовою можливості здійснення контролю, оскільки, на думку А. Томпсона, якщо людині вдасться вирішити проблему співробітництва, то навряд чи можна буде стверджувати, що є що-небудь на світі для неї нездійсненне. Цю аксіому можна застосувати і до співробітництва двох соціальних партнерів, а саме: органи державної влади (ОДВ) – організації громадянського суспільства (ОГС).

Останнім часом питання про громадянське суспільство, його сутність, шляхи становлення й форми функціонування знову постало на порядку денному Української держави, коли назріла необхідність демократичної перебудови не лише суспільства, а й держави. Характерно, що Закон України «Про громадські об'єднання» від 22 березня 2012 р. із подальшими змінами до нього значно розширив можливості співпраці громадських об'єднань з органами влади і місцевого самоврядування [10, с. 45–46]. Ці зміни були історично зумовлені мину-

лим етапом соціалістичного розвитку, коли держава, будучи одночасно виразником та гарантом всенародних інтересів, фактично підкорила собі та поглинула суспільство.

Висновок. У статті зроблено історичний аналіз етапів еволюції поняття «громадянське суспільство», що було започатковано в епоху Платона та Аристотеля. У подальшому розвитку це призвело до появи цілісного вчення про суспільство, державу та людину. Відомі мислители епохи Відродження та Нового часу приділили значну увагу дослідженню проблем громадськості та взаємовідносин людини із владою. Значний внесок у вирішення цих проблем був зроблений Т. Мором, Е. Роттердамським, М. Макіавеллі, Т. Гоббсом, Дж. Локком, А. Сен-Симонем. У період з 1750 до 1850 рр. громадянське суспільство як поняття стало предметом наукових досліджень та дискусій, а термін «громадянське суспільство» набув багатозначності.

У ХХ ст. «соціалістичне громадянське суспільство» набуло розвитку в працях вчених, політиків, громадських діячів на просторі впливу Радянського Союзу. Східна Європа також дотримувалася таких підходів, але визнавала колективістське розуміння ідеї автономності людини.

Сучасний підхід до формування й розвитку громадянського суспільства в Україні неминуче має будуватися на засадах демократичної держави та бути спрямованим на: подолання відчуження особистості від влади; перетворення держави в соціально відповідальний інструмент громадянського суспільства, що здійснює активну соціальну політику в інтересах усіх категорій та верств населення на основі принципів відкритості, прозорості, демократичності влади, соціальної справедливості, згоди, взаємовигідного співробітництва й соціального партнерства, а також забезпечувати можливість здійснення громадського контролю.

Список використаних джерел:

1. Гегель Г. В. Ф. Работы разных лет : в 2 т. М., 1971. Т. 2. 630 с.
2. Гоббс Т. Избранные произведения : в 2 т. М., 1989. Т. 1. 560 с.
3. Кин Дж. Демократия и гражданское общество : пер. с англ. М. : Прогресс – Традиция, 2001. 400 с.
4. Най-мл. Дж., Кохэн Р. Транснациональные отношения и мировая политика. *Теория международных отношений : хрестоматия* / под ред. П.А. Цыганкова. М. : Гардарики, 2002. С. 152–167.
5. Патнем Р. Чтобы демократия сработала. Гражданские традиции в современной Италии : пер. с англ. М. : Ad Marginem, 1996. 288 с.
6. Риттер М. Политическая сфера как идеал политической культуры. Граждане и власть : Проблемы и подходы / под ред. Г.М. Михалевой, С.И. Рыженкова. М. ; СПб. : Летний сад, 2001. С. 21–35.
7. Селигмен А. Проблема доверия. М. : Идея-Пресс, 2002. 254 с.
8. Становлення громадянського суспільства : європейський досвід та українські реалії : збірник матеріалів круглого столу / [редкол. Дубінський В. А., Нечитайло В. В. та ін.]. Кам'янець-Подільський, 2015. 42 с.
9. Шацкый Е. Постлиберализм : Автономия личности и гражданское общество. *Полис*. 1997. № 6. С. 16–28.
10. Мищак І. М. Закон України «Про громадські об'єднання» як новий етап на шляху реалізації конституційного права громадян на свободу об'єднання. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2012. № 6. С. 43–47.
11. Alexander J. C. *Democracy and Civil Society*. Mimeo, Los Angeles : UCLA, 1992. 360 p.
12. Keane J. *Democracy and the Decline of the Left. Democracy and the Dictatorship The Nature and Limits of State Power*. Oxford : Ed. Bobbio N, 1989. 385 p.
13. Sztomka P. *Mistrusting Civilitu : Predicament of a Post Communist Society. Real Civil Society. Dilemmas of Institutionalization* / Ed. by J. C. Alexander. Guitford, Surrey : Biddles LTD., 1998. 258 p.

* Родченко Лариса Михайлівна – доктор наук з державного управління, професор, проректор з наукової роботи ВНЗ «Східноєвропейський слов'янський університет».

Стаття надійшла до редакції 12 жовтня 2018 р.